

דמותו ופעלו של פיוס ה-12¹

יצחק מינרבי

דמותו השנויה במחלוקת של האפיפיור פיוס ה-12, שהנהיג את הכנסייה הקתולית במלחמת העולם השנייה, חזרה לאחרונה לכותרות בזכות ההליך הפנים כנסייתי של הפיכתו לקדוש וספרו הביוגרפי של ג'ון קורנוול שהופיע בספטמבר 1999 תחת הכותרת העוקצנית "האפיפיור של היטלר".²

פיוס ה-12 כיהן כאפיפיור בשנים 1939-1958. שמו לפני היבחרו לאפיפיור היה איאוג'ינו מריה ג'וזפה ג'ובני פאצ'לי, והוא נולד ברומא למשפחה הנמנית עם האצולה "השחורה", כלומר, קרובה לחצר האפיפיור. "רזה, חיוור, עם שערות חומות, עיניים שחורות, לא חזק במיוחד, בעל רגליים ארוכות ודקות". כך תיאר פאצ'לי את עצמו כשהיה נער בן 13. האוויר שנשם פאצ'לי בילדותו היה ספוג מסורות אנטישמיות. הוא למד פילוסופיה באוניברסיטה הגרגורנית ותיאולוגיה בסנט אפולינרה ברומא, וב-1899 נמשח לכומר. ב-1901 נכנס לשירות מזכירות המדינה (המקבילה לממשלה) והחל בקריירה דיפלומטית ארוכה. ב-1911 היה לעוזר מזכיר המדינה, ב-1912 לממלא מקום מזכיר המדינה, וב-1914 למזכיר לעניינים כנסייתיים מיוחדים, תפקיד המקביל לשר החוץ. בתפקידו זה קיבל פאצ'לי לשיחה את המנהיג הציוני נחום סוקולוב ב-27 באפריל 1917 וביקש פרטים מדויקים על דרישות הציונים לגבי גבולות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל והמקומות הקדושים.³

ב-13 במאי 1917 נמשח פאצ'לי לארכיגמון טיטולרי של סרדס (Sardes) - תפקיד כבוד כנסייתי בלי סמכות של ממש בטריטוריה כלשהי. לאחר שהיה לנונציוס (שגריר) בבואריה מונה פאצ'לי ביוני 1920 לנונציוס בגרמניה כולה. הוא כרת אמנות (קונקורדטים) עם מחוזות בוואריה (1924) פרוסיה (1929) ובאדן (1932) שבגרמניה.

אין ספק, שפאצ'לי רחש חיבה והערצה רבה לעם הגרמני, כפי שאמר עוד בשנת 1917 לנציג בלתי רשמי של צרפת שארל לואזו (Charles Loiseau). כפי שמדגיש קורנוול בספרו, מעל לכול וכמעט בכל מחיר רצה פאצ'לי להגיע לקונקורדט עם גרמניה כולה. באופיו היה פאצ'לי מסודר ומושמע, האמין בשלטון האבסולוטי של האפיפיור, וכמי שהשתתף אישית

1 מאמר זה מתבסס בחלקו על מאמרי: "פיוס ה-XII", האנציקלופדיה של השואה, ד', עמ' 967-970.

2 John Cornwell, *Hitler's Pope, The Secret History of Pius XII*, (Viking, New York, 1999), p. 430

3 Sergio Minerbi, *The Vatican and Zionism, Conflict in the Holy Land, 1895-1925*, (Oxford University Press, New York, 1990), p.108.

בחיבור ספר החוקים הכנסייתיים שהושלם ב- 1917, ידע להעריך את ערכם של הקונקורדטים.

על פי החוק הכנסייתי החדש, כל הבישופים היו מתמנים על ידי האפיפיור; הכמרים היו נתונים לצנזורה חמורה על מה שפרסמו; האפיפיור נחשב כמי שאינו יכול לטעות באגרות הרועים (אנציקליקות) שלו למאמינים; הכמרים היו צריכים להישבע שיהיו כפופים לנוסח הצר של הדוקטרינה כפי שנקבעה על ידי האפיפיור. ימי האוטונומיה המקומית של הבישופים בגרמניה הסתיימו, והקונקורדט היה מביא להכרה פורמלית מצד ממשלת גרמניה בזכותו של האפיפיור לכפות את החוק הכנסייתי החדש על הקתולים בגרמניה. מכאן גם חשיבותו הרבה בעיני פאצ'לי.

בספרו של קורנוול מובאות שתי דוגמאות של חוסר אהדה ליהודים מצדו של השגריר פאצ'לי. הדוגמה הראשונה היא בקשתו של הרב ורנר ממינכן להתערב על מנת לאפשר יבוא של ענפי תמרים מאיטליה דרך שוויץ (בתקופת מלחמת העולם הראשונה), לרגל חג הסוכות. פאצ'לי סבר שהוותיקן לא צריך לסייע ליהודים בפולחנם. הדוגמה השנייה היא תיאור של ביקור במטה הבולשביקים במינכן בשנת 1919, במהלך התקופה הקצרה שבה שלטו בעיר. פאצ'לי מדגיש במכתבו שהמנהיג הבולשביקי הוא רוסי ויהודי ומחזק את הסברה שהיהודים עמדו מאחורי המהפכה הבולשביקית.

אין בכך די, לדעתי, כדי להוכיח שכבר אז היה פאצ'לי אנטישמי. הסברה בעניין הקשר היהודי-בולשביקי הייתה מקובלת בימים ההם גם על פקידים בכירים אחרים בוותיקן ועל מדינאים אירופים רבים. גם הבולשת הבריטית בארץ לא הבדילה בין השמאל הציוני לבין הקומוניסטים. אחרי הפגנת ה-1 במאי 1921 ביפו שהסתיימה במהומות שבהן נהרגו כ-50 איש בכל צד, היהודי והערבי, שאל עיתון הוותיקן, האוסר בטורה רומנו, האם המהפכה הבולשביקית מתבצעת בתיאום עם הציונות או האם הציונות גידלה צפע בקרבה⁴.

ב-1929 הועלה פאצ'לי לדרגת חשמן ובפברואר 1930 מונה למזכיר המדינה (המקביל לראש ממשלה) של הוותיקן. לאחר שובו לקריית הוותיקן כמזכיר המדינה המשיך פאצ'לי לעסוק בענייני גרמניה. ערב שובו חתם קודמו, גאספארי, על הסכם (קונקורדט) עם איטליה הפשיסטית. התנאי המוקדם היה פיזור המפלגה הפופולרית האיטלקית, מפלגה קתולית שהאפיפיור פיוס ה-11 לא אהב משום שלא היה יכול לפקח עליה. בגרמניה זכה היטלר להצלחה ראשונה בבחירות בשנת 1930 והוא השתכנע שיוכל להגיע לשלטון רק אם תחוסל המפלגה הקתולית, מפלגת המרכז. בתחילה התנגדו הבישופים הגרמנים להיטלר ואף סירבו לאפשר לנאצים להיקבר על פי הדת הקתולית. אבל פאצ'לי רצה להגיע לקונקורדט ועל כן הפעיל לחצים על מנהיג מפלגת המרכז, היינריך ברוניםג (Heinrich Brüning), כדי שיגיע להבנה עם הנאצים, דבר שהיה פותח את הדרך לקונקורדט. כאשר התמנה לקאנצלר גרמניה ב-30 בינואר 1933 זירז היטלר את המשא ומתן עם פאצ'לי על הקונקורדט, ובתמורה פעל פאצ'לי כדי להוציא את הקתולים מכל פעילות פוליטית; מפלגת המרכז,

⁴ Minerbi, *The Vatican and Zionism*, p. 148

שנאלצה להישמע להוראותיו ולהסכים לחוק, שהעניק להיטלר סמכויות של דיקטטור, פוזרה לבסוף.

החשמן פאצ'לי לחץ על ההגמונים הגרמנים לדכא את הביקורת נגד השלטון הנאצי ולא לסכן את המשא ומתן להשגת הקונקורדאט. ב-28 במרס 1933 ביטלו ההגמונים את האיסורים הקודמים נגד חברי המפלגה הנאצית, כך שמאותו רגע יכול היה כל קתולי "להיות נאמן לשלטונות החוקיים". נאמנות זו הייתה חשובה בראש ובראשונה לשלטונות אך גם לכנסייה, שכן היה חשש בלבו של פאצ'לי שההתנגדות לנאציזם תגרום לפילוג הכנסייה בגרמניה ולהקמת כנסייה לאומית נפרדת.

ב-10 באפריל 1933 נתקבלו פרנץ פון פאפן והרמן גרינג לריאיון אצל האפיפיור פיוס ה-11. לדברי פון פאפן ציין האפיפיור בהזדמנות זו כמה מאושר הוא על שבראש ממשלת גרמניה עומד אדם המתנגד בלי פשרה לקומוניזם ולניהיליזם הרוסי בכל צורותיו. האנטי קומוניזם החזק של הכס הקדוש מילא תפקיד חשוב בעמדתו של פאצ'לי. ב-20 ביולי 1933 חתמו פאצ'לי ופון פאפן על הקונקורדאט בוותיקן. הקונקורדאט, שהיה ניצחון דיפלומטי חשוב להיטלר, אפשר לכנסייה לכפות את חוקיה על הקתולים בגרמניה וכמו כן רשם הישגים לזכותה של מערכת החינוך הקתולית.

היהודים היו הקורבנות הראשונים של הקונקורדאט; היטלר יכול היה לבשר לממשלתו ביולי 1933 שהקונקורדאט יצר אווירה של אמון שתהיה "בעלת משמעות מיוחדת במאבק הדחוף נגד היהדות הבינלאומית". הכמרים הקתולים שיתפו פעולה עם השלטון הנאצי ומסרו פרטים על מי שבין אבות אבותיו היו אנשים ממוצא יהודי. פאצ'לי לא גינה את התופעות האנטישמיות שהלכו והתרחבו.

בשנת 1937, כאשר נשקפה סכנה לחופש הדת של הקתולים פרסם פיוס ה-11 את איגרת הרועים (אנציקליקה) "בדאגה חמורה" (Mit brennender Sorge), ובה הצביע על עיוותי האידיאולוגיה הנאצית:

"כל המנתק את הגזע, האומה, המדינה צורת הממשל [...] ממשמעותן הגשמית, ומייחס להם את המשמעות העליונה, נישאה אף מעל לערכים דתיים, וסוגד להם כאלילים, הרי זה מעוות ומסלף את סדר הדברים כפי שברא האל וכפי שראה כי טוב."

איגרת הרועים גינתה תיאוריות אליליות, כגון "דוקטרינת עבודת האלילים של הגזע", אך לא את המבנה החוקתי של המשטר הנאצי. אך אפילו מסמך זה, החריף ביותר בביקורתו על תורת הגזע, לא כלל שום גינוי מפורש של האנטישמיות ואף לא מלה לטובת יהודים שהתנצרו. האנציקליקה באה מאוחר מדי והיה בה פחות מדי, כותב קורנוול. ובכל זאת היא הוכיחה שהכנסייה הקתולית יכולה עדיין לתקוף ולבקר את השלטון הנאצי.

ב-1938 החל פיוס ה-11 לדאוג בשל גילויי האנטישמיות המתרחבים. הוא הזמין אנציקליקה נוספת שאכן הוכנה אך לא פורסמה בשל פטירתו של האפיפיור ב-10 בפברואר

1939. יורשו - פאצ'לי - גנז אותה. נאמר בה, בין היתר, שהיהודים "גרמו לכעס האלוהים נגדם כי דחו את האוונגליון"; אלוהים בחר בהם כדי להביא את ישו לעולם אך הם שללו אותו והרגו אותו. "השנאה לדת הנוצרית מקדמת תנועות מהפכניות שרוצות להפוך את הסדר החברתי". האנציקליקה שלא פורסמה גדושה ברעיונות של אנטישמיות נוצרית מסורתית: מוזכר למשל שהיהודים היו עיוורים בשל חלומות הבצע שלהם והצלחתם הגשמית. כמו כן היו סכנות רוחניות למי שבא בקרבת היהודים. מחברי המסמך האמינו בזיהוי היהודים עם הקשר הבולשביקי שנועד להרוס את אירופה הנוצרית.

מסמכים פאסלק וסושצקי: "המסמך לא הביא ליהודים בשורה מהפכנית. עם זאת הוא הדגיש את אי ההתאמה בין הנצרות לבין האנטישמיות הגזענית. כמו כן גינה המסמך את ההתקפות על הזכויות הטבעיות של היהודים. אף מסיבה זו בלבד יש להצטרף על כך שתוכנית האנציקליקה הזו לא בוצעה".⁵ ב-2 במרס 1939 נבחר החשמן פאצ'לי לאפיפיור ונטל לעצמו את השם פיוס ה-12.

כהונתו שנויה במחלוקת בקרב מלומדים וחוקרים. בשאלת יחסו ליהודים – יש המשבחים את עזרתו האישית של פאצ'לי בעת מצוקה, ויש המותחים ביקורת על שתיקתו ועל שלא גינה בפומבי את רדיפות הנאצים. אפילו מחברים קתולים, המסתמכים אך ורק על מסמכים רשמיים שפרסם הכס הקדוש, הוקיעו כמה היבטים בהתנהגות הכנסייה הקתולית בכללה ובהתנהגותו של פאצ'לי בפרט.

בסוף 1938 התקבלו באיטליה חוקי הגזע נגד היהודים והכנסייה לא הגיבה. דאגתה היחידה הייתה אותם היהודים שהתנצרו. למענם מחה הכס הקדוש על הסעיפים בחוקי הגזע העוסקים בנישואי תערובת ובצאצאים מנישואין כאלה. ואולם במרס 1939, כאשר התעורר צורך דחוף למצוא מקלט לאלפי פליטים יהודים בעקבות פרעות נובמבר 1938 בגרמניה ("ליל הבדולח") והרדיפות שבאו בעקבותיהן, התערב הכס הקדוש בברזיל הקתולית, והוותיקן השיג 3,000 אשרות כניסה ליהודים שהוטבלו. אך יותר מ-2,000 מהאשרות האלה לא הונפקו כלל, בגלל טענות על "התנהגות בלתי הולמת", כפי שניסח זאת מזכיר המדינה החשמן מאליונה. כפי הנראה הכוונה הייתה שהיהודים שבו ליהדות לאחר שהגיעו לברזיל. היסטוריונים אחדים סבורים, כי במדיניותה בשאלת הפליטים היהודים גילתה הכנסייה מידה של אנטישמיות, אדישות לגורלם של היהודים שלא היו לנוצרים, ונייטרליות מופרזת.⁶

באביב 1940 ביקש הרב יצחק הרצוג, רבה הראשי של ארץ ישראל, ממזכיר המדינה של הוותיקן, לואיג'י מאליונה, להתערב בספרד כדי למנוע את הסכנה שיהודים יוחזרו ממנה

⁵ Georges Passelecq & Bernard Suchecky, *L'encyclique cachee de Pie XI*, (La Decouverte, Paris, 1995), p.209.
⁶ Leon Papeleux, *Les silences de Pie XII*, (Vokaer, Bruxelles, 1980), p. 217.

לגרמניה. כעבור זמן מה פנה הרב הרצוג שוב בבקשה דומה בקשר לפליטים יהודים בליטא. הכס הקדוש לא התערב.

כמה היסטוריונים טוענים, כי לאפיפיור היה מידע חלקי בלבד על תוכניות הנאצים ביחס ליהודים, אך נראה שלא כך היו פני הדברים. עוד בשנת 1940 קיבל האפיפיור מידע מדויק על מעשי הנאצים בפולין מהחשמן הפולני חלונד (Hlond), ואף מדיפלומט איטלקי, סורו (Soro), שהנפיק אשרות ודרכונים ליהודים בוורשה הכבושה. סורו נפגש עם פיוס ה-12 ב-1 ביולי 1940. מזכירות המדינה של האפיפיור נמנתה עם הגופים הראשונים בעולם שקיבלו מידע על רצח היהודים. בראשית 1941 דיווח החשמן איניצר מווינה לפאצ'לי על גירוש היהודים. כבר ב-27 באוקטובר 1941 שלח מיופה-הכוח של הוותיקן בסלובקיה, ג'וזפה בורציו, דין וחשבון המבוסס על מידע שקיבל מאת הרב מיכאל דב ויסמנדל, ובו מידע על כך שמתרחש רצח שיטתי של היהודים.

ב-31 במרס 1942 שלח בורציו עוד דין וחשבון, ובו כתב כי גורשו 80,000 יהודים מסלובקיה לפולין, והגירוש כמוהו כשילוח רבים מהם למוות בטוח. במאי 1942 כתב הכומר פיטרו סקאביצי (Scavizzi) לכס הקדוש ש"רצח יהודי אוקראינה הוא מוחלט" ובאוקטובר אותה שנה הוסיף: "רצח היהודים באמצעות הריגות המוניות בפולין ומדינות אחרות במזרח [אירופה] נמצא בשלב מאוד מתקדם. מדברים על שני מיליון קורבנות". בספטמבר 1942 עשו כמה שגרירים המאומנים אצל הכס הקדוש צעד דיפלומטי משותף ופנו למזכיר המדינה מאליונה כדי להשיג הצהרה פומבית של האפיפיור נגד הזוועות שמבצעים הגרמנים.⁷ ממשלת בריטניה רצתה מאוד להביא לגינוי פומבי של האפיפיור נגד יחסם של הנאצים לתושבי השטחים הכבושים, ולשם כך ציינה גם את רדיפות היהודים. פרנסיס דרסי אוזבורן, הנציג הבריטי, כתב למזכיר המדינה: "מדיניות של שתיקה ביחס לפשעים כאלה נגד מצפון העולם כרוכה בהכרח בהסתלקות ממנהיגות מוסרית, ובעקבות זאת בקמילת כוח השפעתו של הוותיקן וסמכותו".

ב-18 בספטמבר 1942 ציין מונסיניור ג'ובני באטיסטה מונטיני (לימים האפיפיור פאולוס ה-6), ממזכירות המדינה, כי "טבח היהודים הגיע לממדים וצורות מחרידים". אך בספטמבר 1942, כאשר הגיש נציג ארצות הברית בוותיקן, מיירון טיילר, איגרת לחשמן מאליונה, ובה כתב כי היהודים נשלחו למזרח כדי להירצח, השיבה מזכירות המדינה כי אי אפשר לאמת את דיוק השמועות. באותה התקופה טען מאליונה שהאפיפיור כבר התבטא באופן כללי נגד פשעי מלחמה. ב-7 באוקטובר 1942 כתב לוותיקן כומר שכיהן ברכבת ששימשה כבית חולים: "חיסול היהודים ברצח המוני הוא כמעט מוחלט [...] נאמר לי כי שני מיליוני יהודים נרצחו".

⁷ Owen Chadwick, *Britain and the Vatican during the Second World War*, (Cambridge, 1986), p. 212.

ערב חג המולד בדצמבר 1942 נשלחו לאפיפיור מברקים רבים, ובהם מברקו של הרב הרצוג, בבקשה להציל את היהודים במזרח אירופה. פאצ'לי החליט להפסיק את שתיקתו, ובמסר ששודר ברדיו הוותיקן ב- 24 בדצמבר 1942 דיבר על "מאות אלפי אדם שעל לא עוול בכפם, ורק בגלל השתייכותם ללאום או לגזע [מסוים] נידונו למוות או להכחדה הדרגתית". ברור היה שמדובר ביהודים, אך הדבר לא נאמר במפורש. כמו כן לא הוזכרו כלל הנאצים.

במרס 1943 שוב כתב בורציו, מיופה-הכוח של הוותיקן בסלובקיה, למזכירות המדינה: "היהודים בפולין נרצחים בגזים או במכונות ירייה..." סלובקיה הייתה מדינה שבראשה עמד כומר, מונסניור יוזף טיסו. ובורציו כתב שוב: "לכן רבה עוד יותר השערורייה ורבה גם הסכנה שאפשר יהיה לתלות את האחריות בכנסייה הקתולית עצמה".⁸ ההיסטוריון, האב פ. מורלי מעיר: "הוותיקן לא פעל נגד גירושי היהודים, אם מתוך אדישות, אם בגלל השפעת הגרמנים, ואם מכיוון שדאג אך ורק לאינטרסים של הקתולים".⁹

ב- 7 באוגוסט 1941 כתב המרשל פטן לשגרירו לכס הקדוש, ליאון בראר, וביקש ממנו לבדוק אם יתנגד הוותיקן לחוקים נגד היהודים שהתקבלו בצרפת של וישי. בראר בדק במזכירות המדינה והשיב שאף שהכנסייה מגנה גזענות, אין היא דוחה כל צעד נגד היהודים. מורלי ציין כי עמדת הוותיקן לא הייתה חד משמעית: היא כמעט שלא התנגדה לחוקים נגד היהודים בצרפת, והשמיעה מחאה שקטה בלבד נגד הגירושים ב- 1942. נציג האפיפיור בצרפת, ולריו ולרי, ראה בתגובתם של ההגמונים הצרפתים "מחאה אפלטונית". מונסניור זקלי-ז'רר סליז', הארכיגמון של טולוז, פרסם איגרת הגמון פומבית נגד רדיפות היהודים. הכס הקדוש עצמו לא הגיב על הנעשה בצרפת.

בגרמניה לא יכלו היהודים למצוא ולו אדם אחד שינסה לעצור את הרצח באמצעות פנייה לציבור. ההיסטוריון הקתולי פאפלו קובע כי "...פאצ'לי לא קיבל את עמדת הגמון ברלין, קונרד פון פרייזינג, שקרא לנקיטת עמדה פומבית מצד האפיפיור נגד טבח היהודים מכל הדתות" (כלומר, יהודים שהתנצרו ושלא התנצרו כאחד). מחאותיו של הנונציוס מטעם האפיפיור בברלין, צ'זרה אורסניגו, בפני הממשלה הנאצית היו כה חלשות, עד שב- 23 ינואר 1943 שאל הבישוף של ברלין, קונרד פון פרייזינג את האפיפיור, "האם בכלל טוב הדבר שיש לו שגריר בפני ממשלת [גרמניה], בזמן הבעיה היהודית, הרדיפות ועוד". פרייזינג הבהיר שאורסניגו היה יותר נאמן לגסטאפו מאשר לקתולים אחרים.

ככל הנראה רצה פיוס ה- 12 למנוע מעשי תגמול של הנאצים בעקבות גינוי פומבי של רדיפות היהודים, ולכן השאיר את האחריות לתגובות בידי הכמורה המקומית. אין זה ברור האם במקרים המועטים שבהם גינתה הכמורה המקומית בפומבי את הרדיפות נגד היהודים,

⁸ Actes et Documents du Saint Siege relatifs a` la Seconde Guerre Mondiale, *Le Saint Siege et les victimes de la Guerre*, (Libreria Editrice Vaticana, 1975), Vol. VIII, n. 488.
⁹ John F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939-1943*, (Ktav, New York), 1980.

כמו בצרפת ובהולנד, היא קיבלה הנחיות בכיוון זה מהאפיפיור או שהכמרים פעלו ביוזמה מלאה שלהם.

ב- 8 בספטמבר 1943 חתמה איטליה על שביתת נשק עם בעלות הברית ולאחר מכן נכבשה בידי הגרמנים. בסוף אותו חודש דרשו הנאצים 50 ק"ג זהב מהקהילה היהודית ברומא. נאמר שהוותיקן הציע לתרום 15 ק"ג, אך ההצעה לא נתקבלה כי לא היה בה צורך. ב- 16 באוקטובר 1943 אסרו הנאצים יותר מ- 1,000 יהודים ברומא ואלה נשלחו לאושוויץ. לא הייתה כל התערבות מצד הוותיקן כדי למנוע דבר שהתרחש ממש מתחת לחלון חדרו של האפיפיור. ב- 28 באוקטובר 1943 שלח ארנסט פון וייצקר, שגריר גרמניה לכס הקדוש, דין וחשבון למשרד החוץ הגרמני, ובו כתב:

למרות לחצים מכל עבר לא נגרר האפיפיור לגינוי הפגנתי כלשהו של גירוש היהודים מרומא. אף שברור לו כי אויבינו ימתחו ביקורת על גישתנו וכי המדינות הפרוטסטנטיות והאנגלו-סכסוניות ינצלו זאת בתעמולתן נגד הקתוליות, עשה האפיפיור כל שביכולתו בעניין עדין זה כדי שלא להעיב על היחסים עם ממשלת גרמניה והחוגים הגרמניים ברומא.

מחברים קתולים מסבירים כי וייצקר רק ביקש למנוע מעשי תגמול של הנאצים נגד האפיפיור. אך עובדה היא, שנוכח ההתרחשויות האמורות לא נשמעה כל מחאה מצד האפיפיור. עם זאת יש לציין, שבעת הכיבוש הנאצי ניצלו יהודים רבים במנזרים, בכנסיות ובבתי כמורה רבים ברחבי איטליה. פתיחת שעריהם של מוסדות קתוליים כה רבים בעת ובעונה אחת יכולה הייתה להיעשות אך ורק על פי הוראות מפורשות של פאצ'לי. יתר על כן, האפיפיור מחה רשמית, אף שלא בפומבי, נגד רדיפות היהודים באותן ארצות שחשב שבהן תהיה לו השפעה מסוימת. פיוס ה- 12 היה בראש ובראשונה דיפלומט, ובתור שכזה היה אולי משוכנע שהפתרון לכל בעיה הוא כתיבת איגרת.

בתקופת כיבוש הונגריה בידי הגרמנים, מ- 19 במרס 1944, פעל נציג האפיפיור בבודפשט, אנג'לו רוטה, כדי להציל את יהודי הונגריה. כבר ב- 24 במרס יעץ רוטה לממשלת הונגריה למתן את תוכניתה ביחס ליהודים. ביום התחלת הגירושים להשמדה (15 במאי 1944) מחה רוטה בשם האפיפיור נגד הגירוש המתוכנן, אך ללא הועיל. האפיפיור לא השמיע את קולו בפומבי, אבל בעת שלטונו של העוצר מיקלוש הורטי בהונגריה התכתב אתו פאצ'לי, וב- 25 ביוני 1944 שיגר אליו מברק, ובו ביקש ממנו לשנות את מדיניות הונגריה כלפי היהודים. זה לשונו:

נתבקשנו מטעם כמה גורמים להתערב כדי להבטיח שהסבל שסבלו זמן כה רב בני אדם אומללים רבים החיים בחיק האומה האצילה והאבירית [שלך] מחמת השתייכותם הלאומית או הגזעית, לא יוארך ולא יוחמר. לבנו האבהי, הפועל מתוך אהבה לכל בני האדם, אינו יכול להישאר אדיש נוכח הבקשות הדחופות הללו. לכן

פונה אני להוד מעלתך ופונה לרגשותיך הנאצלים, בתקווה שהוד מעלתך יעשה כל שבסמכותך כדי למנוע עוד סבל מבני אדם אומללים כה רבים.

ב-1 ביולי השיב העוצר למברקו של האפיפיור:

קיבלתי את השדר שהבריך הוד קדושתך במלוא ההבנה ובתודה, ומבקש אני מהוד קדושתך להיות משוכנע כי הנני עושה כל שביכולתי לדאוג לכך שדרישות העקרונות הנוצריים וההומניים יכובדו. אולי יותר לי לבקש כי בשעת מבחן קשה ימשיך הוד קדושתך להתייחס בחיוב לעם ההונגרי.

כעבור זמן קצר, ב-7 ביולי 1944, שם הורטי קץ לגל הגירושים הראשון מהונגריה. אין ספק שמחאת האפיפיור, כמו גם מחאות גוסטב החמישי מלך שוודיה, אנתוני אידן ופרנקלין ד. רוזוולט, תרמו להחלטת הורטי להפסיק את הגירושים. אבל עבור מאות אלפי יהודים מערי השדה שכבר נשלחו לאושוויץ היה זה מאוחר מדי.

לאחר עלייתה של תנועת "צלב החץ" לשלטון בהונגריה ב-15 באוקטובר 1944, מחה רוטה עוד פעמים רבות על היחס ליהודים. רוטה עשה פעולות רבות עם נציגים של כמה מדינות נייטרליות, וגם הוא, כאותם נציגים, הנפיק מסמכי הגנה (Schutzpasse) ליהודים מטעם הוותיקן. מסמכי ההגנה סייעו להציל כ-2,500 יהודים ממשטר הטרור הרצחני של "צלב החץ". כל הפעולות הללו היו תרומה חשובה להצלת שרידי יהדות הונגריה. ואולם לכל אורך התקופה לא השמיע הכס הקדוש ולו גינוי פומבי אחד של הגירושים למחנות ההשמדה. כבר בזמן המלחמה נשמעה בחוגי הכנסייה הקתולית עצמה ביקורת על עמדת הכס הקדוש' בעניין רדיפות היהודים בידי הנאצים ועוזריהם. ב-1 ביוני 1940 השמיע החשמן אז'ן טיסרן באוזני החשמן אמניל סיאר את חששותיו, כי ההיסטוריה תמתח ביקורת על הכס הקדוש' על כי נקט בקו פוליטי של סתגלנות "למען תועלתו הבלבדית". באוגוסט 1941 דיווח החשמן אוגוסט חלונד מפולין למזכיר המדינה, כי העם הפולני סובר שהאפיפיור זנח אותו. הדברים נאמרו נוכח הרדיפות שרדפו הגרמנים את הכנסייה הפולנית והכמורה בפולין. יחסו של האפיפיור לשלטון הנאצי השתנה באורח דרמטי אחרי ספטמבר 1942, כאשר אמר לו מירון טיילור, כי בעלות הברית נחושות בהחלטתן לנצח ניצחון מוחלט, עד כניעת גרמניה. הדבר מלמד לכאורה, כי שיקולי "ריאלפוליטיק" היו חשובים הרבה יותר מאשר עקרונות מוסר.

בתום המלחמה, ב-10 באפריל 1945, קיבל פיוס ה-12 לשיחה את משה שרתוק (שרת). שרתוק אמר לאפיפיור שרצח ששת מיליוני היהודים התאפשר רק משום שלא הייתה להם מדינה. הוא הוסיף שהיהודים מקווים לזכות בתמיכה מוסרית של הכנסייה בקיום מחודש בפלסטין. פיוס ה-12 לא התחייב לשום דבר.

ביום 21 בספטמבר 1945 התקבל אריה קובוביצקי (לימים קובובי ויושב ראש יד ושם) אצל פיוס ה-12 והעלה שתי סוגיות: האחת, הצורך בהצהרה של הכנסייה על עמדתה כלפי היהודים, כי רבים מן הקתולים מאמינים אפילו היום שהיהודים אחראים לרצח ישו. על סוגיה זו ענה האפיפיור שיבדוק את הנושא. הסוגיה השנייה נגעה לגורל אותם היתומים היהודים

שניצלו הודות לכנסיות אך נותרו במנזרים. האפיפיור ביקש לקבל תזכיר בנידון וסטטיסטיקה, כפי שעשה קודם לכן כשקיבל את הרב הראשי יצחק הרצוג ביום 10 בפברואר 1946¹⁰. חודשים אחדים לאחר מכן, בנובמבר 1945 בא לרומא גרהרד ריגנר, שהיה נציג הקונגרס היהודי העולמי בז'נבה בשנות המלחמה, ונפגש עם מונטיני ממזכירות המדינה (לימים פאולוס ה-6) שאמר: "תראו לדי היכן הילדים ואני אשתדל שיוחזרו לכם". על דברים אלה ענה ריגנר: "לו ידעתי היכן הם נמצאים לא הייתי זקוק לכם"¹¹. אחרי השיחה עם מונטיני הגיע ריגנר למסקנה ש"הדיפלומטיה הוותיקנית לא הבינה מעולם את היקף הטרגדיה שפגעה בעם היהודי".

פאצ'לי נפטר ב-1958. גולדה מאיר שיגרה מברק לרגל מותו ובו כתבה: "אנו משתתפים בכאבה של האנושות... . כאשר השואה נפלה על עמנו, קולו של האפיפיור הורם לטובת הקורבנות. זמננו התעשר על ידי קול שדיבר בבירור על האמיתות המוסריות של העימות היום-יומי...". מברק זה צוטט במסמך של הכס הקדוש על השואה מה-16 במרס 1998¹². לדעתי, אין לייחס חשיבות יתירה למברק תנחומים, שמטבע הדברים אינו מתאים לחשבון נפש היסטורי.

השאלה המרכזית היא, מדוע לא השמיע פאצ'לי בפומבי ובאופן נחרץ את קולו נגד אכזריות הנאצים. הנה כמה תשובות לשאלה, שהציעו מחברים קתולים:

- הצהרה פומבית הייתה עלולה לפגוע ביהודים, שהאפיפיור רצה לעזור להם למעשה;
- היה אפשר להציל חלק מהקורבנות בהתערבויות פרטיות דיסקרטיות;
- התערבות פומבית נגד ממשלת גרמניה הייתה עלולה לגרום קרע בקרב הקתולים הגרמנים ולהקמתה של כנסייה לאומית גרמנית, וזו הייתה פועלת נגד הוותיקן וראש הכנסייה;
- פאצ'לי קיווה להיות מתווך בין הצדדים הלוחמים, והדבר לא עלה בקנה אחד עם גינוי צד כלשהו; פאצ'לי היה עלול לפגוע בתדמיתו הפומבית כעושה שלום, אם היה סר, ולו פעם אחת, מגישתו הנייטרלית המופגנת;
- הצביון הבין-לאומי של הכנסייה הקתולית, אי תלונה במדיניות והעדר משוא הפנים מצדה ביחסה לכל הצדדים הלוחמים;
- החשש כי הגסטאפו ישתלט על האפיפיור והוותיקן;
- הפחד מן האיום ההולך וגובר של הקומוניזם במזרח אירופה והאמונה שהיהודים שותפים לו.

¹⁰ אריה ל. קובובי, "בשולי שתיקתו של פיוס ה-12 - וראשיתו של 'המסמך היהודי'", *יד ושם-קובץ מחקרים*, ו' (תשכ"ר); (Sergio Minerbi, Bonacci, *Un ebreo fra D'Annunzio e il sionismo: Raffaele Cantoni*, Roma, 1992), p.167.

¹¹ Minerbi, *Raffaele Cantoni, op.cit.*

¹² יצחק מינרבי, "איגרת למאמינים, למכחישים ולמשוכנעים", הארץ, 23 במרס 1998.

פאצ'לי היה בראש ובראשונה דיפלומט שהאמין שהפתרון לכל בעיה הוא בעצם כתיבת איגרת. הוא דאג לאינטרס העליון של הכנסייה יותר מאשר לערכי המוסר שהתיימר לייצג. מול הסכנה התהומית שנבעה מהבולשביזם אפילו הנאצים נראה לו כרע במיעוטו. יתר על כן, פאצ'לי העדיף להרגיז את בנות הברית בשל הימנעותו מהצהרות פומביות המגנות את רציחות היהודים, מאשר להרגיז את היטלר, אדם בלתי צפוי ואכזרי. פאצ'לי הציל כמה יהודים אך קשה לאמוד את מספרם. גם את ההצלה ביצע בדרכו השקטה ורק באותן הארצות, כמו איטליה, שבהן היה יכול לבטוח בכמורה המקומית. אשמתו העיקרית היא שסייע לסלול את הדרך לשלטונו של היטלר, נמנע מלהשמיע את קולו כאשר עדיין יכול היה להשפיע ואולי למנוע – חלקית, לפחות – את רצח היהודים, ולא שימש דוגמה שיכלה להנחות את הבישופים והמאמינים להציל יהודים וליצור עמדה איתנה מול הנאצים. שתיקתו מול השמדת העם היהודי נשארת תעלומה, ויש לדון עליה בעיקר בהיבט המוסרי. וכך מסיים הישועי מורליי את ספרו על הדיפלומטיה של הוותיקן במלחמת העולם השנייה: "[הדיפלומטיה] נחלה מפלה כי התעלמה מהצרכים של היהודים, ניסתה להשיג יעדי זהירות במקום דאגה הומניטרית, וכך בגדה באותם האידאלים שהציבה לעצמה".

חילוקי הדעות ביחס לפאצ'לי ועמדתו בתקופת השואה נותרו בעינם. ב-1964 הגן עליו האפיפיור פאולוס ה-6 בירושלים, עם תום ביקורו בישראל. ב-12 במרס 1979 נועד האפיפיור יוחנן פאולוס ה-2 עם מנהיגים יהודים ברומא ואמר: "אני שמח להזכיר בנוכחותכם את עבודתו המסורה והיעילה של קודמי פאצ'לי למען העם היהודי".

בספטמבר 1987 שוב הזכיר האפיפיור יוחנן פאולוס ה-2 במפגש עם מנהיגים יהודים אמריקנים שהתקיים במיאמי, את "גישתו החיובית של פאצ'לי". ואולם העדר התגובה מצדו נוכח השואה מוסיף להיות שנוי במחלוקת.

סיכומו של ההיסטוריון הקתולי פאפלו הוא:

"חששותיו של הנונציוס אורסניגו עלו בקנה אחד עם זהירותו המוגזמת של האפיפיור, שטחו עיניו מחמת הפחד ממעשי גמול [של הנאצים]. [...] גורל היהודים הנרדפים לא עמד בראש דאגותיהם של מנהיגי הכס הקדוש, ונוכח סירובו של פאצ'לי לגנות את פשעי הנאצים עולה השאלה אם אהבת הזולת מנחה תמיד את הכנסייה הקתולית".

מקור: בשביל הזיכרון, 35, 2000, עמ' 4-11.